

Hendrik in de Werkverschaffing

Hendrik in de Werkverschaffing

Het verhaal van een van de honderdduizenden, die
tewerkgesteld werd in de jaren dertig van de vorige eeuw.

Frans van Emmerik

© 2016 Frans van Emmerik
1^e druk juni 2016
2de druk december 2020

Titel: Hendrik in de Werkverschaffing
Auteur: Frans van Emmerik
e-mail: fhp.van.emmerik@ziggo.nl
Foto omslag: Hendrik van Emmerik (staande in het midden)

Uitgeverij: Mijnbestseller, Rotterdam (www.mijnbestseller.nl)
ISBN: 978-9403612171

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1	De confrontatie	7
Hoofdstuk 2	Het verleden van de Koningsweg	49
Hoofdstuk 3	Oostenrijk	60
Hoofdstuk 4	Kleinkinderen op bezoek	90
Hoofdstuk 5	De Katholiek Kerk en Oostenrijk	129
Hoofdstuk 6	Elf mei 1938	148
Hoofdstuk 7	De zomer van 1938	167
Hoofdstuk 8	Opa vertelt over vroeger	190
Hoofdstuk 9	1939	221
Hoofdstuk 10	Lente en zomer 1939	245
Hoofdstuk 11	September: vreugde en oorlog	273
Hoofdstuk 12	De laatste maanden van 1939	311
Hoofdstuk 13	De eerste maanden van 1940	341
Hoofdstuk 14	De lente van 1940 begint	371
Hoofdstuk 15	Mei 1940	394
	Nawoord	406

Hoofdstuk 1

De confrontatie.

‘Emmerik!’

Een enigszins licht overslaande stem vervloog in het duister van de vroege maandagochtend over de Amsterdamsestraatweg.

De laatste beetje motregen, die in nacht was gevallen, scheen blinkend op de straatstenen onder een verlaten lantaarnpaal.

De rest van de motregen zag men niet; de kleding van een groepje wachtende mannen werd echter allengs natter en natter.

De lange uitgestorven Amsterdamsestraatweg lag er stil en verlaten bij.

De mannen stonden ogenschijnlijk ongeïnteresseerd in afwachting wat er zou gebeuren voor de ingang van het Julianapark.

Zij stonden daar maar en staarden hersenloos voor zich uit.

Een belangstellend oogopslag naar het achterliggend café-restaurant Juliana werd nauwelijks nog gegund door deze mannen.

Het was nagenoeg windstil.

Zelfs de vogels namen niet eens de moeite een nieuwe dag aan te kondigen. Zij waren alleen maar bezig hun verenpracht te beschermen tegen het druilerig weer.

Ook de reeën in de hertenkamp ontwaakten langzaam.

Waarom zouden zij actief zijn? Zij zochten bij elkaar de behaaglijkheid van de warmte.

Alleen het licht geschuifel van paardenhoeven was hoorbaar.

Twee paarden stonden voor elk van de vijf huifkarren klaar om de mannen te vervoeren. Het waren vijf oude houten huifkarren met rubberen banden. Deze verouderde tweespanners waren wel erg krap bemeten. Men moest behoorlijk inschikken om twaalf mensen onder te brengen.

Verder sloeg nauwelijks iemand aandacht aan een ander.

Het merendeel van de mannen had hun kraag hoog in hun nek gehe-
sen als bescherming tegen deze kastijding door moedertje natuur.

Niemand nam de moeite om te reageren op de naam Emmerik.

Iedereen kon wel duidelijk merken aan de lichaamstaal van die man
met zijn overslaande stem, dat hij zich begon te irriteren, omdat er
niet gereageerd werd.

Ondanks zijn redelijk jonge leeftijd van net geen veertig jaar, was hij
toch al jaren opzichter van de Nederlandse Heidemaatschappij.

De Heidemaatschappij was in 1888 opgericht en had als doelstelling
de ontginning van woeste gronden en het aanleggen en onderhouden
van bevoeiings- en grondverbetering erken.

Hij moest de mensen verzamelen en hen naar het werk begeleiden in
het kader van de werkverschaffing.

Hij was altijd gewend dat mensen ongeïnteresseerd naar hem luister-
den. Deze futloze groep die tegenover hem stond, waren toch werk-
lozen!

Dat waren toch de mensen, die te lui waren om werk te zoeken?

In zijn ogen waren zij simpele nietsnutten en zij waren alleen maar
goed om met een schep en een kruiwagen aarde te verplaatsen.

Hij had het maatschappelijk geschopt tot opzichter bij de Heidemaat-
schappij.

De Heidemaatschappij, die door de regering belast werd met het co-
ordineren van projecten om deze mensen bezig te houden.

Zo werden zij nog een beetje beziggehouden om nuttig werk te doen.

Dat had hij persoonlijk vernomen van het hoofd opzichters, toen hij
tekst en uitleg kreeg wat zijn functie was in deze taakuitvoering.

Hij had het veel beter gedaan dan deze mensen, die voor hem ston-
den. Weliswaar dankzij zijn vader, die jarenlang een of ander hoog
baantje had bij de Heidemaatschappij. Er gingen af en toe jaloerse
stemmen op, omdat men dacht dat hij zijn vader voor het kruiwagen-
tje had gespannen. En alleen maar door zijn autoritaire houding en
zijn verwaande eigengereidheid, had hij dit mooie baantje aangebo-
den gekregen.

Hij stond er ook bij alsof hij almachtig was; alsof hij de wijsheid in
pacht had.

Hij was absoluut overtuigd, dat hij deze baan zelf had verdiend op basis van zijn kwaliteiten. Zonder zijn vader had hij deze baan ook wel gekregen.

Hij behandelde zijn groepen werklozen als oud vuil; als uitschot van de maatschappij; lapzwanen waren zij stuk voor stuk.

Allemaal woorden, die de opzichters onderling gebruikten om hun groep te omschrijven. Ook hij had deze uitspraken blindelings overgenomen.

Je kon nu ook duidelijk zien, dat hij zich mateloos begon te irriteren, omdat er geen reactie kwam uit de mistroostige groep, die voor hem stond.

Zijn brede kaken waren krampachtig verstijfd van spanning, omdat niemand nog reageerde. Hij werd behoorlijk geïrriteerd.

Er kwam zelfs geen gemompel uit het groepje werklozen, dat onbewogen en lijdzaam alles over zich heen lieten komen.

‘Emmerik!’

De naam galmde nu grimmig en beduidend harder na. De opzichter keek venijnig naar de groep. Hij was helemaal niet gewend, dat hij twee keer een naam moest afroepen.

‘Als ze na twee keer roepen niet reageren, dan stuur je die man gewoon weg,’ luidde de opdracht van hogerhand.

‘Als die dove werkloze niet de moeite neemt te reageren, dan stuur je hem maar terug naar de Armenzorg,’ was hem ingeprent.

‘Voor hem heb je tien anderen.’

Hij had meerdere opzichters gesproken, die deze opdracht klakkeloos en zonder enige medelijden uitvoerden. Want ook zij waren van mening, dat die werklozen alleen maar moesten doen, wat zij dicteerden. Laatst had een collega-opzichter een werkloze zonder pardon afgebeekt en hem zonder tegenspraak weggestuurd.

‘Opgesodemieterd,’ beet hij toen die arme man snibbig toe.

Die opzichter had totaal geen rekening gehouden, dat deze arme jonge vader volledig verzonken was in het verdriet van het plotseling overlijden van zijn kindje. Drie weken geleden was het kindje begraven.

‘Van Emmerik.’

Een kalme stem verraste de opzichter.

Een oude man in versleten grijze werkkleding keek onder zijn doffe kleppet naar de opzichter en hij liep uitermate behoedzaam naar hem toe. Hij ging recht voor hem staan en keek hem strak met een duidelijke blik aan.

‘Van Emmerik,’ herhaalde de oude man zachtjes.

Even was de opzichter enigszins verbouwereerd een man te zien, die veel ouder was dan hij.

Hij schatte hem in op de leeftijd van zijn eigen vader.

Het was net, alsof hij op volautomatische en zorgvuldig wijze een respecterende houding aannam.

‘Van Emmerik,’ herhaalde de man met een nadrukkelijke klemtoon op het woordje “Van”.

Twee vreedzame ogen onder een kleppet keken de opzichter aan.

‘Mijn naam is Hendrik van Emmerik,’ zei hij monotoon tegen de nog steeds verblufte opzichter.

‘Als ik uw naam uh jouw naam roep, dan verwacht ik antwoord,’ stamelde de opzichter.

Door het uitspreken van het simpele woordje “uw” moest de opzichter een moment zoeken om zich te herpakken.

Hij had nooit van zichzelf verwacht, dat hij tegenover een werkloze in de U-vorm sprak. Tegenover zijn ouders bleef hij uitermate beleefd en tegenover zijn meerderen bij de Heidemaatschappij nam hij soms een bijna onderdanige rol aan.

‘Volgende keer gewoon ja zeggen als ik uw naam opnoem,’ vervolgde de opzichter. Daarmee gaf hij heel moeizaam, maar toch ook een weinig van zijn gevoelens prijs.

Dit had hij nooit meegemaakt.

Natuurlijk was Hendrik van Emmerik de oudste persoon, die hij ooit in zijn groep werklozen had gehad. Maar dat hoeft toch niet te betekenen, dat deze Hendrik van Emmerik een uitzonderingspositie mocht innemen?

Heel vluchtig keek de opzichter op de namenlijst en hij zag dat deze Hendrik van Emmerik op zes januari 1877 was geboren. Zijn eerste inwendige gedachte klopte. Deze man was de oudste, die hij ooit in zijn groep had gehad. Een soort vergelijkend meelij overmande hem omdat zijn vader dertig december 1875 was geboren. Dat scheelde dus maar één jaar. De man, die voor hem stond, had dus zijn vader kunnen zijn!

‘In de kar,’ riep de opzichter gebiedend.

Schoorvoetend liepen de werklozen naar de vijf nogal krakkemikkige huifkarren, die klaarstonden bij de stoerand van de Amsterdamsestraatweg. Nu pas kon men het geluid horen van het sloffen van de houten klompen, die de werklozen droegen.

Tot het commando -in de kar- stonden de wachtende werklozen nog bijna onbewogen voor de ingang van het Julianapark.

Heel langzaam doorbrak het geschuifel het zwijgen van de vroege ochtend.

Toen men was ingestapt gaven de koetsiers een tik met hun zweep en de paarden zetten stapvoets de huifkarren in beweging.

‘Daar hebben zij een fatsoenlijk kopje koffie,’ prevelde een man, die vanaf zijn laatste houten zitbankje uitzicht had op het café-restaurant Juliana.

‘Wij moeten maar afwachten, wat voor lauw slootwater wij krijgen,’ merkte iemand anders snibbig op.

De overige mannen lieten het gesprek aan zich voorbijgaan.

Het had toch geen zin daar tijd aan te besteden.

Zij hadden deze vroege ochtend thuis koffie gedronken en een stevig ontbijt genuttigd. Het zou vandaag weer een zware dag worden.

Het was in hun ogen een nutteloze dag, want wat deden zij de hele dag? Als afgestompte individuen schepten zij handmatig aarde of zand in een kruiwagen, die door andere werklozen ergens verderop leeg werd gestort.

En wat schoten zij hiermee op?

Het enige, wat voor hen belangrijk was, was dat zij iets meer geld

kregen dan de minimale uitkering van de steun als men als onvrijwillige werkloze zich niet meldde voor de werkverschaffing.

In het begin schaamden de mannen zich, dat zij werkloos waren.

Geen werk betekende geen inkomen. Geen inkomen hield in geen eten op tafel. Dat hun kinderen langzaamaan maar net niet verhongerden of de meeste gezinnen kregen een beetje eten van hun kerk waartoe zij behoorden.

Maar ook de kerken konden hen niet voldoende voorzien van eten.

De zuur verdiende zakcentjes raakten geleidelijk op en dan moest het hoofd van het gezin zich wel melden bij de steun.

De werklozen schaamden zich hiervoor.

Vroeger hadden deze mannen, voordat zij werkloos werden, een leuke fatsoenlijke baan op kantoor; een enkeling had zelfs gestudeerd en hij had daarmee een bepaalde status bereikt.

Het leven was goed tot de zwarte dinsdag negenentwintig oktober 1929.

De crisis sloeg ongenadig hard toe op de Amerikaanse beurzen; de aandelen kelderden; banken met naam, grote en kleine ondernemingen gingen failliet.

Nederland telde in 1929 nog maar 50.000 werklozen, doch in 1935 zaten ruim 460.000 mensen zonder werk.

In de stad Utrecht waren ruim 12.500 mensen werkloos!

De werklozen vonden het vernederend dat zij zich twee keer per dag moesten melden bij het steunlokaal. Lange rijen stonden bij elk steunlokaal; steeds moest men aansluiten; steeds moest men dezelfde papieren overhandigen en steeds moest men vaak een uur wachten op dat ene stomme stempeltje. Twee keer per dag moest dat ritueel herhaald worden.

Dag in, dag uit moest men deze vernedering ondergaan.

Alleen niet op de zondag, de dag des Heren.

Dan ging men naar de drukbezochte kerk met vrouw en kinderen.

Velen probeerden dan troost te vinden in het gebed en het gezang en allen zochten steun bij de preek van de dominee, de voorganger of de pastoor.

De koperen collectebak was nauwelijks gevuld. Wat er hooguit was te zien op de bodem van de collectebak waren wat centen en een enkele stuiver.

Alleen de mensen die nog werk hadden, gaven zoals gewoonlijk gul. Ook de kerken merkten de gevolgen van de crisis.

Soms had de vrouw des huizes een paar losse centen opzij kunnen leggen en daarmee kon zij als troost een kaarsje kopen en aansteken bij het beeld van de Heilige Maria.

Na de mis ging men weer huis. Soms bleef men thuis, soms zochten de familieleden elkaar op om de zorgen te delen en te bespreken hoe de verdere toekomst er uit zou zien.

Zij spraken over de politiek bij hun oosterburen in Duitsland.

Daar was een man aan het bewind gekomen, ene Adolf Hitler, die bezig was het land tot een eenheidsstaat te maken. Dat land bestond aanvankelijk uit afzonderlijke deelstaten en nu was de economische situatie weer aan het verbeteren door heel veel werkverschaffingsprojecten. De mensen kregen weer verwachting en vertrouwen in een goede toekomst.

Dat streefde de Nederlandse regering ook te bereiken.

Verbetering van de economie betekende welvaart voor iedereen; ook voor de hardwerkende arbeider op het land.

De tocht met de huifkar, waar Hendrik van Emmerik vervoerd werd naar zijn nieuwe project, duurde bijna drie kwartier.

Dit werd zijn tweede project.

Zijn eerste project was het Julianapark vanwaar zij die vroege ochtend waren vertrokken. Hendrik van Emmerik woonde daar vandaan nog geen half uurtje fietsen en hij vertrok toen elke ochtend om zeven uur van huis.

In het Julianapark werkte hij elke dag negen uur van half acht tot half zes. Nu moest hij eerder van huis, want het vervoer naar zijn nieuwe project werd niet meegerekend als werktijd.

Het middageten van een half uur en de twee pauzes van een kwartiertje in de ochtend en middag werden ook niet als werktijd meegeteld.

Het Julianapark lag mooi dicht bij zijn huis aan de Koningsweg.

Hij woonde daar met zijn dochter Lies.

Een half uurtje fietsen was voor hem geen probleem.

Het was weliswaar een krakkemikkig en een oud roestig karretje, maar dat vond Hendrik niet erg. Hendrik had stille hoop, dat het project een langdurig iets zou worden.

In het Julianapark moest hij drainagesleuven graven.

De bovenlaag was van aarde en daarna kwam men terecht in een stevige kleilaag en veel kracht en vaardigheid vroeg van de werklozen.

Ongeveer zestig centimeter diep moest men met een spade delven.

Kenmerkend voor een spade is, dat het een recht blad heeft in tegenstelling tot een schop. Die heeft een ronde onderzijde.

Sommige spaden hadden een dul. Een dul is een driehoekige aanhechting van de houten steelhouder en het blad.

Een spade lag dan beter in de hand om sleuven te spitten.

De breedte van de sleuf was ongeveer tachtig centimeter.

Dus voordat men één meter sleuf had gegraven, moest men zeker achthonderd kilo aan aarde en klei spitten.

Dat kostte heel veel energie en Hendrik was daarom ook blij, dat zijn opzichter Teun den Hartog een schappelijke persoon was.

Opzichters en ook uitvoerders van de Heidemaatschappij werden gekscherend stoklopers genoemd. Die bijnaam stokloper hadden zij gekregen in de periode, dat zij in de turfwinning de productie turf vaststelden met een stok.

Ondanks het feit dat zij allang geen stok meer gebruikten, werd deze bijnaam in stand gehouden.

De opzichter van Hendrik heette Teun. Teun den Hartog.

Teun den Hartog had ongeveer dezelfde leeftijd als Hendrik.

Zij konden goed met elkaar opschieten.

Om elkanders respect hoog te houden tegenover de andere werklozen, hadden zij met elkaar afgesproken, dat Hendrik hem gewoon met mijnheer Den Hartog zou blijven aanspreken.

Dan viel het niet zozeer op, dat Hendrik een min of meer bevoorrechte positie innam.

Als Hendrik soms iets vroeger naar huis moest, dan werd dat oogluikend door mijnheer Den Hartog toegestaan. En mocht Hendrik zich niet erg lekker voelen, dan kreeg hij van mijnheer Den Hartog wat lichter arbeid te verrichten.

Waarom opzichter mijnheer Teun den Hartog een zwak had voor Hendrik was het feit, dat de moeder van Teun den Hartog geboren was in Hedel.

Dat was nou toevallig ook in 1877 de geboorteplaats van Hendrik. Opzichter Teun den Hartog had dat namelijk gelezen in het dossier van Hendrik van Emmerik.

Hij had bij Hendrik terloops navraag gedaan.

‘Bent u geboren in Hedel?’ Had hij al gevraagd in de eerste week, dat zij elkaar tegenkwamen. Hendrik had enigszins verbaasd opgekeken. ‘Inderdaad,’ was zijn reactie.

‘Hoezo?’

‘Mijn moeder is daar ook geboren en wie weet heeft u ooit van de naam Den Hartog gehoord?’

‘Wij zijn in juli 1885 verhuisd naar het plaatsje Drumpt,’ reageerde Hendrik nog steeds verbaasd over het feit, dat een opzichter zomaar met hem een goedaardig gesprek aanging.

Zij hadden het niet eens over het zware werk, dat hier in het Juliana-park uitgevoerd moest worden. Elke opsteek in de spijkerharde kleilaag leek net zo zwaar als het optillen van vier kloostermoppen.

Bovendien sprak deze opzichter hem met u aan.

Dat was helemaal een vreemde gewaarwording. Bijna alle opzichters van de Heidemaatschappij spraken denigrerend de werklozen aan, alsof het mensen van de lagere soort was. Als het laagste uitschot van de maatschappij.

Maar deze opzichter niet.

Hendrik vertelde aan opzichter Den Hartog dat zijn vader op negentwintig april 1883 was overleden in het Groot Gasthuis van 's-Hertogenbosch.

Hij was pas veertig jaar geworden. Zijn moeder bleef toen alleen achter met zijn vier zusjes en zijn broertje.

Opzichter Teun den Hartog was kortstondig even van streek.

Je zou maar je vader op veertigjarige leeftijd moeten verliezen, dacht hij bij zichzelf. Zijn vader was tachtig jaar geworden en zij hadden veel met elkaar als volwassenen kunnen praten.

Maar nu werd hij geconfronteerd met een man van zijn leeftijd, die amper zes was, dat zijn vader overleed.

Hij kreeg even een gevoel van medelijden met deze Hendrik.

Natuurlijk wist hij dat veel mensen jong waren overleden in de jaren tussen 1866 en 1883.

De besmettelijke ziekte cholera had in 1866 zeker elfhonderd dodelijke slachtoffers geëist in de stad Utrecht.

Ook de tuberculose had veel slachtoffers gemaakt en hoewel in 1905 de Utrechtse afdeling van de Nederlandse Vereniging ter Bestrijding van Tuberculose was opgericht, had een groot percentage van de Nederlandse bevolking nog steeds tuberculose.

Hendrik pakte op dat moment zijn kans om deze opzichter Teun den Hartog te vragen of hij een stokloper was.

Hendrik had verhalen gehoord, dat er stoklopers waren, die als een dictator regeerden. Als een stokloper alleen al een hekel had aan iemand, dan veranderde de stokloper in de duivel.

Meedogenloos zocht zo een stokloper figuurlijk een stok om te slaan. Hij zocht ordinair naar dat ene uitgekende moment om die arme werkloze, die hij op het oog had, naar huis te sturen.

‘Morgenochtend hoef jij je niet te melden,’ commandeerde dan de stokloper. Heel denigrerend wees hij met zijn wijsvinger naar die arme sloeber en maaide daarmee de eigenwaarde van de man onder diens voeten weg.

Hendrik schraapte alle energie uit zijn lichaam bijeen om die ene vraag te stellen. Stel eens voor, dat deze opzichter hem een grote bemoeial zou vinden door deze vraag.

Heel even twijfelde hij. Deze gedachtegang alleen al was hem beklemmend.

De adrenaline verstikte langzaam zijn keel.

Het leek alsof zijn geweten deze confronterende vraag moest stellen.

‘Bent u soms een stokloper, waar zo vaak negatief over wordt verteld?’

Hendrik had deze prangende vraag in één zin uitgesproken.

Er was geen weg meer terug. Hij had het nu gevraagd.

Het leek een eeuwigheid te duren tussen zijn vraag en hopelijk een eerlijk antwoord van deze opzichter.

Als deze opzichter de pik op hem zou hebben, dan was het gedaan met de uitkering, die hij dramatisch hard nodig had voor zijn levensonderhoud.

Zonder werk was hij overgeleverd aan een minimaal kleine uitkering van het Steunfonds. Hij zou net niet van honger doodgaan, maar het zou niet veel schelen.

Hendrik staaarde als een klein kind met neergeslagen ogen naar de grond.

‘Nee, beste Hendrik. Ik heb geluk gehad, dat ik een baan kreeg bij de Heidemaatschappij,’ sprak opzichter Teun den Hartog Hendrik weloverwogen en in vertrouwen toe.

Hendrik keek verheugd. Dit antwoord had hij nooit verwacht.

Daarmee ontstond een bijzondere stilzwijgende band tussen deze twee mannen, die allebei zich realiseerden, dat zij beiden aan de andere kant van het maatschappelijk gebeuren stonden.

Teun de Hartog had een goed verdiende baan als opzichter bij de Heidemaatschappij. En Hendrik van Emmerik was de werkloze met een karige uitkering, die de bevelen van deze opzichter zonder enige tegenspraak moest opvolgen en uitvoeren.

Beide mannen keken elkaar heel even diep in de ogen en het leek net of zij een onuitsproken overeenkomst hadden gemaakt.

Hoe moest zo een man nu verder? Als hij als een simpele ziel naar huis werd gestuurd? Wat als hij thuiskwam en zijn gezin moest vertellen, dat zij nog minder geld kregen om het hoofd boven water te houden? Hoe moest hij thuis zijn berustende, zwijgzame vrouw en liefhebbende kinderen in hun verdrietige ogen aankijken?

‘Pappa werkt heel hard voor ons,’ zei zijn vrouw om de kinderen gerust te stellen, terwijl zij beter wist.

De kinderen hadden nog nooit meegemaakt dat hun vader huilde.

De kleintjes waren blij dat hun papa thuis was, maar de grotere kinderen snaptten drommels goed, dat het veel ellende zou brengen. Want zou hun vader dan niet zoals vele andere vaders hun toevlucht zoeken in de drank, zodat er helemaal geen geld meer op tafel kwam. Zij hadden bij andere gezinnen gezien, dat de vader agressief werd en zijn vrouw en kinderen sloeg.

De moeder verbloemde de tragiek door te zeggen, dat de blauwe plekken op haar arm kwamen omdat zij zich gestoten had of gevallen was tegen een deur of een tafel. Maar de bewoners in de hele buurt wisten wel beter.

Haar man was vaak dronken en hij tierde en raasde te pas en te onpas. Een abrupte woestheid maakte zich van hem meester bij de minste of geringste futiliteit. Iets waarover hij zich vroeger helemaal niet druk maakte, explodeerde nu in zijn lichaam als een tijdbom.

En dat alleen maar omdat een stokloper simpelweg een hekel had gekregen aan deze werkloze. Had deze werkloze soms iets verkeerd gezegd of gevraagd.

Of nog erger als een stokloper zich stoorde aan iemands uiterlijk.

Een stokloper had de absolute macht een gezin compleet in het verderf en verdriet te storten.

Dan had Hendrik toch maar even geboft, dat hij mijnheer Den Hartog als opzichter had. De kaarsrechte drainagesleuven in het Julianapark werden onder zijn leiding vakkundig aangelegd.

In een nagenoeg mooie rechte lijn werden kleine steentjes, kiezelstenen en grind op de bodem van de sleuf gelegd tussen houten plankjes. Heel secuur werd de afwatering van het water geregeld naar een overloop, wat meestal een afwateringsslootje was.

Het was een grote klus waar de werklozen toch met enige trots op konden terugblikken.

Het park was in 1928 aan de gemeente Utrecht verkocht door de familie van bankier Jan Kol. Het onderhoud werd hen te duur.

Onder de bezielende leiding van tuinarchitect Krijn Perk werd het Julianapark nu een echt volkspark; waar verliefde stelletjes met elkaar spraken over hun toekomst; waar ouders met hun spelende kinderen

op het grasveld zaten en waar ouden van dagen in hun nabije laatste levensfasen genoten van de schoonheid van het park.

Het park was omringd door arbeiderswijken, de Amsterdamsestraatweg en door de spoorlijn Utrecht-Amsterdam.

In een van die wijken woonde Hendrik van Emmerik.

Maar hier in Maarssen was er sprake van een heel andere situatie.

Hendrik werd nu tewerkgesteld bij een project ergens tussen Utrecht en Maarssen, was hem gezegd.

De koetsier probeerde zijn oude werkpaarden een iets hoger tempo te laten lopen. Maar hij had toch moeten weten, dat het stokoude paarden waren, die eigenlijk een jaar geleden naar de paardenslager hadden gemoeten. Maar de Heidemaatschappij was van mening, dat de paarden gebruikt moesten worden tot zij niet meer konden.

Het werd een eindeloos lange doodvermoeiende rit van wel zeker drie kwartier. Althans, dat werd zo door de werklozen ervaren, omdat zij constant heen en weer werden geslingerd en gekeild in de huifkar op weg naar Maarssen.

Eerst via de Amsterdamsestraatweg richting Maarssen.

‘Tussen Zuilen en Maarssen gaan wij een hoge brug bouwen over het Merwedekanaal als een onderdeel van de Amsterdam Rijnverbinding,’ had de opzichter gezegd.

Hij zag het nut er niet van in om de werklozen verder te informeren. Deze mensen waren alleen maar bezig met een vraag: hoe laat gaan wij naar huis of moeten wij daar soms blijven?

Tijdens de rit naar dat project begonnen de werklozen te mopperen over het heen en weer geschud op de krappe houten bankjes.

De huifkarren had nauwelijks een vering. De spiralen van de vering hadden net als de paarden, allang vervangen moeten worden.

De gebouwen aan de Amsterdamsestraatweg gingen traag aan hen voorbij. De kerktoren van de Sint Ludgerus zagen zij allang niet meer. Deze grote neogotische kerk had een bijzonder fraaie spitse toren.

Ach, Hendrik zag het weer voor zich hoe de eerste steen was gelegd. Een mooie zonnige dag was het. Bouwpastoor Schilte had nog persoonlijk Hendrik de tekeningen laten gezien, hoe het gebouw zou

gaan worden.

De bouw ging voorspoedig. De eerste steen werd gelegd op woensdag vier juli 1923. Op maandag elf augustus 1924 werd de kerk ingewijd door aartsbisschop van Utrecht, Monseigneur De Wit, Vicaris-Generaal van het Aartsbisdom en Deken der Stad Utrecht.

De kerk was zo ontzettend mooi, dat heel snel de kerk de naam kreeg van Dom van Zuilen. Op dit predicaat waren alle parochianen en pastoor Schilte bijzonder trots.

De hoge westtoren had vier klokken, die iedereen prachtig en melodieus vond klinken. Pastoor Schilte had zich sterk gemaakt deze kerk de naam Sint Ludgerus te geven.

‘Sint Ludgerus is hier vroeger in de achtste eeuw na Christus in Zuilen geboren,’ vertelde de pastoor aan iedereen, die het wilde horen.

‘Heel vroeger heette Zuilen Swesen. De naam Swesen is in de loop der jaren vervormd tot Zuilen.’

De kinderen, die op de heilige communie werden voorbereid, kregen van pastoor Schilte altijd het verhaal te horen over de Heilige Ludgerus.

‘De Heilige Ludgerus was de kleinzoon van Lüdger, een Friese edelman en diens zoon trouwde met een vroom meisje. Uit dit huwelijk werd Liudger geboren. Liudger deed bijzonder veel op het gebied van missiewerk in Saksenland, Zutphen en Münster.’

‘Maar!’ en de pastoor stak daarbij opgetogen zijn rechterwijsvinger richting aankomende communicantjes nadrukkelijk omhoog.

‘Hij werd heilig verklaard, toen bekend werd, dat hij een blinde weer licht in diens ogen teruggaf.’

Pastoor Schilte vertelde, dat deze ongelovige blinde tegen Ludgerus had gezegd, dat hij niet kon geloven dat zijn God hem weer beter kon maken.

De Heilige Ludgerus legde toen zijn handen op de ogen van deze ongelovige Thomas, sprak een gebed uit en de blinde kon weer zien. De communicantjes hoorden ademloos dit wonderbaarlijk mirakel met open monden aan.

‘En daarmee had de Heilige Ludgerus een wonder verricht,’ concludeerde pastoor Schilte.

‘De Heilige Ludgerus is dus in deze buurt geboren,’ rondde de pastoor het verhaal volaan af.

De kinderen hingen altijd inspannend aan zijn lippen, als hij hen niet alleen dit historisch verhaal, maar ook mooie Bijbelse verhalen vertelde.

De feestelijke dag werd afgesloten met een Gregoriaans gezongen hoogmis, voorgegaan door de monseigneur; de pastoor en twee kapelaans. Het befaamde halleluja van Händel werd het absolute hoogtepunt van de apotheose van deze kerkdienst.

Naast de kerk was ook een karakteristiek klooster gebouwd voor de Zusters van de Goddelijke Voorzienigheid. Mede nog een Fröbelschool; een school voor lager onderwijs en ook een naaischool voor meisjes. Daar had Lies, de oudste dochter van Hendrik opgezeten.

‘Verdomme,’ klonk nagenoeg als één stem toen de huifkar door een diepe kuil reed van de Amsterdamsestraatweg.

Iedereen leek weer ineens terug te zijn in de nuchterheid, waarin men beland was. Sommige werklozen vloekten hardop, zodat de opzichter voorop duidelijk werd gemaakt, dat men daar echt niet op zat te wachten.

‘Had hij niet eventjes kunnen waarschuwen,’ mompelde iemand.

‘Hij heeft toch doppen in zijn hoofd gekregen van Onze Lieve Heer om goed te kijken?’

‘Ja!’ riep de opzichter.

‘En jij hebt handen gekregen om te scheppen en met kruiwagens te lopen,’ voegde hij er bits aan toe.

‘U bracht hem vanochtend wel even van slag.’

Dat fluisterde een bescheiden jongeman van ongeveer veertig jaar zachtjes tegen Hendrik.

Voordat Hendrik had kunnen reageren, stak de jongeman zijn hand naar hem uit.

‘Ik heet Levie. Levie Polak.’

Hendrik pakte zijn hand, keek hem recht in de ogen aan en zei: ‘Hendrik van Emmerik.’

‘Ja,’ sprak Levie zachtjes.

‘Dat is sinds vanochtend ons wel duidelijk gemaakt. Ik wil u zeggen, dat ik bewondering heb voor uw reactie.’

Heel duidelijk legde Levie de nadruk op elk woord met u en uw, om zijn respect ten opzichte van Hendrik uit te spreken.

‘Levie?’ zei Hendrik.

Hendrik keek hem goed aan. Het gezicht van Levie werd gekenmerkt door een gebogen neus en hij had zwart donker haar.

Ook zijn volle onderlip was tekenend.

‘Ben je soms van Joodse afkomst?’ Vroeg Hendrik voorkomend.

‘Inderdaad,’ zei Levie.

‘Mijn ouders wonen hier al sinds de vorige eeuw in Utrecht.’

Vlak achter de koetsier keek een jongeman vrij minachtend op toen hij het woord Jood hoorde. Het was een grote blonde jongeman met blauwe ogen. Heel even dwaalde zijn blik laatdunkend naar Levie, alsof Levie voor hem een paria was.

Hij keek of Levie voor hem een beoogd en doelbewust gekozen slachtoffer was, waarop hij zijn opgekropte haatgevoel en frustratie zou kunnen botvieren.

In de loop van die middag hoorde Hendrik terloops, dat deze jongeman Johann heette. Deze Johann heette oorspronkelijk gewoon Johan, maar omdat hij sympathiseerde met het Duitse nationaalsocialisme, schreef hij zijn naam als Johann. Hij had ook al een aantal vergaderingen van de NSB bijgewoond in Utrecht.

Hij was steeds enthousiaster geworden over het daadkrachtig optreden van het leiderschap van Adolf Hitler.

Hij was domweg van mening, dat de ministers van de Nederlandse regering een stelletje lapzwansen waren, die geen moer deden aan de opbouw van Nederland.

Hij pochte met zijn Arisch uiterlijk.

‘Je spreekt trouwens met een Utrechts accent,’ merkte Hendrik op.

Levie glimlachte.

Dat had hij al vaker gehoord van onbekenden waarmee hij in gesprek kwam.

‘Zit je allang in de steun?’ Ging Hendrik spontaan verder.

‘Neen,’ zei Levie.

‘Twee maanden geleden ben ik werkloos geworden en toen moest ik mij melden op het hoofdkantoor van de werkverschaffing. Vanaf mijn vijftiende ben ik werkzaam als kleermaker geweest. Eerst als leerling en daarna had ik mij binnen tien jaar opgewerkt tot een volwaardige kleermaker. Ik werkte bij een kleermakerij in de Biltstraat. Tot oktober 1929 was er nog niets aan de hand. Ook de jaren daarna was nog genoeg werk te doen.’

Eventjes staarde Levie gelaten voor zich uit. Hij waande zich weer dat hij in de kleermakerij bezig was met afspelden van een maatkostuum.

‘Een paar jaar geleden, in 1935, ging het in de kleermakerij bergafwaarts. Onze klanten kwamen steeds minder naar onze zaak en in het begin van dit jaar heeft de directeur het voltallig personeel bijeen moeten roepen en met diepbedroefde tranen in zijn ogen gezegd, dat ook hij zo goed als failliet was. Wij hebben nog geprobeerd onze klanten persoonlijk te benaderen, maar de eerste drie klanten, die ik heb benaderd, gaven met pijn in hun hart toe, dat ook zij slachtoffer waren geworden van de crisis.’

Levie zuchtte bij het uiten van deze woorden. Hij was altijd trots op zijn vak specialisme geweest.

Heel veel klanten gaven hem oprechte complimenten, als hij weer een pantalon perfect had aangemeten. En helemaal als een colbertje als gegoten om de schouders van die persoon zat.

Levie werd uiteindelijk geconfronteerd met een slecht nieuwsgesprek. Niet alleen de innige omhelzing door zijn directeur was symptomatisch; beide personen hadden tranen in hun ogen.

Want zij wisten allebei, dat dit het einde betekende voor hun bedrijf. Vlak voordat Levie voor het laatst de winkel definitief verliet, kreeg hij als afscheidsgeschenk het antiek gouden horloge van de directeur. Het was een prachtig antiek gouden zakhorloge en de ketting was

gemaakt met een fraai valkenoogschakel. Levie was er helemaal be-
duurd van geworden.

Zolang Levie daar gewerkt had, had de directeur dat horloge altijd in
zijn gilet als een pronkstuk gedragen. En nu kreeg Levie dit zakhor-
loge zomaar als een dierbare herinnering.

‘Het is jou van harte gegund,’ zei de directeur.

‘Mede door jou is het een goed bedrijf geworden en nu moet ik het
hoofd buigen. Ik hoop dat er spoedig weer goede tijden aan zullen
breken, want bovenal is jouw vakmanschap excellent.’

‘En nou zit je hier in de huifkar,’ merkte iemand op.

Zo waren er meer mensen, die graag hun verhaal wilden vertellen.

Maar toen de volgende wilde beginnen, stopte de huifkar abrupt.

Met veel geknars kwam die tot stilstand.

De assen van de piepende wielen waren bepaald niet goed gesmeerd
en al jarenlang aan vervanging toe.

‘Uitstappen,’ schreeuwde de opzichter.

‘En wel een beetje tempo, want wij komen hier niet om te lanterfan-
ten,’ riep hij sarcastisch toe.

Hendrik was niet de enige oudere van de groep, die zich gedwee op-
stelde voor deze opzichter.

Hij was zo te zien wel inderdaad de oudste, maar Hendrik telde zo al
vijf mannen, die de vijftig waren gepasseerd.

Door hun oude versleten onverzorgde kleren leken zij allemaal ouder
dan zij waren. Om hun afzakkende broeken omhoog te houden, had-
den sommige mannen een henneptouw gebonden. Een riem konden
zij niet altijd betalen.

Met hun kleppet voor hun energieloze ogen staarden zij voor zich uit
als een slaafse zombie, als een mythisch wezen, die na zijn dood door
moet werken.

Elke keer als zij zich moesten opstellen in een rij, voelden zij zich
vernederd door zinloze bevelen. Vooral als zij ineens bij elkaar wer-
den geroepen om te stempelen als bewijs, dat zij aan het werk waren.
Dat gebeurde soms wel twee keer op een dag en altijd op verschil-
lende tijden. Was die opzichter dan bang, dat zij tien kilometer terug

zouden lopen naar hun verzamelpunt en dan nog een half uur verder naar huis?

Was die opzichter soms bang, dat zij in de nabije omgeving op strooptocht gingen voor aardappelen en wat groenten?

Of was het voor de opzichter alleen maar een machtsmiddel om de meute werklozen te laten zien wie de baas was?

Elke dag moesten de werklozen deze vernedering ondergaan!

En zoals nu, dat er zo een figuur met kapsones hen stond te commanderen. Een autoritair figuur met veel verbeelding, die toevallig een baantje bij de Heidemaatschappij had gekregen.

Zij stonden dan met een verfromfaaid papiertje waarop de opzichter een stempeltje zette. Het stempeltje was het belangrijkste voor elke werkloze.

De rest kon hem gestolen worden.

Deze wantrouwende opzichter was van een compleet ander hout gesneden dan Teun den Hartog, die opzichter van Hendrik was in het Julianapark.

Teun den Hartog was echt anders.

Teun den Hartog gaf zijn mensen vertrouwen.

Natuurlijk was het gemakkelijk het werk in het Julianapark te ontlopen.

Maar Teun den Hartog had zijn groep mensen toegesproken en hij had hen verteld, dat hij uitging van wederzijds vertrouwen.

Het Julianapark lag nagenoeg in de stad, dus het was een fluitje van een cent om er tussenuit te knijpen.

‘Mochten jullie misbruik maken en ik constateer dat, dan zal ik mij conform de voorgeschreven regels moeten opstellen.’

Niemand haalde het in zijn hoofd om stiekem weg te lopen.

Integendeel. Door deze vrijheid lag de gemiddelde productie hoger dan bij andere projecten. Dat was het hoofdkantoor ook opgevallen.

Men voelde als groep een sterke saamhorigheid.

Zij vonden het echt jammer, dat het werk in het Julianapark erop zat.

‘Ja, jij, jij en jij,’ schetterde de opzichter.

Met breedvoerige handbewegingen probeerde hij zijn mannen aan te sporen om tempo te maken.

‘Jullie vieren gaan uit die keet vijftien spaden halen.’

Een van de aangewezen werklozen vroeg nog per abuis: ‘Welke keet? Want er staan er drie.’

Die werkloze had een paar maanden geleden zijn studie voor onderwijzer afgerond. Ook hij kon geen passend werk vinden.

Hij was gedoemd zich te melden bij het bureau voor de werkverschaffing en steunverlening. Daar kwam hij twee oud-studenten tegen, die gelijk met hem waren afgestudeerd.

‘Hebben jullie ook geen werk kunnen vinden?’

Zij bespraken somber de hopeloze toestand waarin zij waren beland.

‘Ik wijs toch die groene keet aan,’ fulmineerde de opzichter alsof hij door een bij in zijn reputatie was gestoken.

De arme werkloze onderwijzer schrok van deze toonzetting.

Dat had hij nooit meegemaakt tijdens zijn opleiding.

Niet alleen thuis, maar ook tijdens zijn opleiding was hem geleerd met respect om te gaan met mensen, die hij niet kende.

Respect stond hoog in het vaandel

‘Ook al hebben de ouders van het schoolgaande kind weinig of geen opleiding gevolgd, dan nog moet je respect in acht nemen,’ hield de directeur van de Rijkskweekschool de studenten altijd voor.

De werkloze onderwijzer had zich pas deze vroege ochtend voor het eerst gemeld bij de opzichter. Hij had het gevoel, dat hij midden in de nacht was opgestaan.

‘Naam?’ Vroeg de opzichter kortaf zonder de onderwijzer aan te kijken.

Toen hij zijn naam noemde, zette de opzichter een kruisje achter die naam en snibde korzelig: ‘De volgende!’

Heel even weifelde de onderwijzer een verzoek te doen, want zijn moeder was ernstig ziek. Hij had willen vragen of hij meteen naar huis mocht, als zijn verloofde op de fiets zou komen met de mededeling, dat het bijna afgelopen was.

Maar nu dorst die arme man dat niet eens.

Volledig uit het lood geslagen wist hij niet meer wat te doen.

Nu stond hij hier.

Zij hadden gezegd, dat zij richting Maarssen gingen voor een grote klus. Maar waar bevond hij zich nu?

Zou zijn verloofde ooit deze plek kunnen vinden?

Hij sloot vlug aan bij de andere drie mensen, die naar de groene keet liepen. Het was een oude keet, waarbij het dak behoorlijk verrot was. De vervelozе deur was vroeger groen. Door de erosie was die behoorlijk versleten.

‘Ja, jullie daar,’ en wederom wees de opzichter naar een aantal mensen, die geduldig stonden te wachten.

Haast hadden zij niet omdat zij genoeg ervaring hadden opgedaan met projecten in het kader van de werkverschaffing.

‘Laat hem ons eerst rustig zeggen wat je moet doen,’ zeiden zij onderling. Want als een opzichter zag, dat werklozen al in de vroege ochtend een hoog tempo probeerde te bereiken, dan verwachtte hij dat ook in de middag.

Veel arbeiders waren op vorige projecten al afgebeuld; hun lichamen waren stram en stijf; de fut was eruit en morgen kwam er weer zo een klote dag.

De arbeiders leerden wel snel hoe je om moest gaan met bevelen.

Alleen de arme onderwijzer moest nog leren, hoe hij om moest gaan met deze harde werkelijkheid.

Hij was ten tijde van zijn stageperiode op een lagere school gewend, dat er wel orde en regelmaat gehanteerd moest worden.

Maar ook, dat je de kinderen pedagogisch moest benaderen om hen lessen te leren, die gepland stonden voor die dag.

‘Ja, jullie daar. Jullie ook komen,’ zei de opzichter tegen een groepje van vijf mannen voor hem.

De mannen die waren aangewezen liepen kalmpjes naar de opzichter.

‘Ja en jij, jij en jij ook!’

Drie oudere mannen, die door hem werden aangewezen stonden een beetje verdekt achteraan. In de hoop niet opgemerkt te worden door de opzichter.

Ook Hendrik behoorde tot deze drie oudere mannen.

‘Jullie gaan daar de kruiwagens halen en die moeten jullie brengen naar die berg aarde bij die zes populieren daar.’

Heel even wilde iemand proberen een vraag te stellen, waar die kruiwagens stonden. Maar hij koos eieren voor zijn geld, omdat hij acht kruiwagens verderop zag staan op ongeveer zeventig meter achter de groene keet. Met acht man kuierden zij naar de kruiwagens.

Maar halverwege had de opzichter dat geslenter in de gaten; blies op een doordringend fluitje en riep luidkeels: ‘Hé, wij zijn hier om te werken en niet om geen moer uit te voeren.’

Als de mannen, die enige ervaring hadden met dit soort projecten een fluitje hoorden, dan wisten zij genoeg.

‘Ga nooit in discussie met die gasten, maar voer hun commando zwijgzaam uit,’ adviseerden zij hun nieuwe collega’s.

Want ook die ervaring hadden zij soms door schande en schade geleerd.

De mannen met de spaden gingen voor de opzichter staan en namen een afwachtende houding aan.

‘Verdelen, zodat iedereen er eentje in zijn handen heeft,’ gebod de opzichter hen.

Het duurde eventjes voordat de acht mannen met hun kruiwagens gevoegd hadden bij de groep. Het was niet gemakkelijk om voor het eerst met een stugge kruiwagen te gaan lopen door aarde en kleigrond. Dat wist Hendrik.

Hendrik had in het Julianapark ook heel wat kruiwagens leeg en gevuld met klei en aarde lopen verstouwen.

Dag in, dag uit was hij in de weer.

Een warme zon, slagregens, druilerige motregen, vinnige kou, zware bewolking, alles had Hendrik ondertussen meegemaakt.

Alleen bij onweer gaf opzichter Teun den Hartog het sein om te schuilen in de keten.

‘Dan wordt het te gevaarlijk,’ sprak hij zijn groep toe.

‘Het is beter te schuilen in de keet, dan onder een boom.’

Deze kruiwagens waren van stokoud maaksel.

Hendrik herkende dit oude type kruiwagens. Toen hij voor het eerst in een wagenmakerij ging werken, had hij ze zien staan voor reparatie.

Deze kruiwagens hadden nog een houten wiel. Er waren nu ook kruiwagens waarbij het houten wiel was vervangen door een rubberen band.

Dat liep veel soepeler. Dan hoefde je niet zo overbodig extra te duwen door de klei en vooral wanneer het geregend had.

Kruiwagens met een houten wiel brachten veel meer rugklachten te weeg, omdat de man zijn schouderbladen anders moest gaan gebruiken.

Dan liep hij altijd met krampachtig gebogen ellebogen in plaats van gestrekte armen. Gestrekte armen gaven veel meer ontspanning aan het lichaam. Op de houten constructie van de kruiwagen was een ijzeren bak gemonteerd. Deze had ook nog twee uitneembare zijwanden en een ijzeren beslag om het houten wiel.

Het was goed te zien, dat Hendrik veel meer ervaring had opgedaan met het kruien.

Dat had de opzichter ook gauw gezien. Van de acht mannen, die de kruiwagens hadden opgehaald liepen er vijf mannen een behoorlijke afstand achteraan.

‘Hé. Het is geen kindervagen, waar jullie achter lopen,’ klonk erg luidruchtig over het terrein.

De opzichter probeerde hen om deze manier als watje uit te maken. Maar het was zwaar door de regenplassen die links en rechts op de kleigrond waren blijven liggen.

Soms lukte het de overgebleven vijf mannen een meter of vijf direct te overbruggen, maar veel vaker zat het houten wiel vol modder muurvast in de natte kleigrond.

Hendrik stond toen alweer met de andere twee mannen naast de opzichter. Een man kuchte zachtjes om aandacht te krijgen.

De opzichter keurde hen echter geen blik waardig. Laat staan dat zij een compliment kregen. Deze opzichter bleef stoïcijns en onverschillig naar de andere vijf mannen spieden.

Toen de vijf mannen eindelijk helemaal afgepeigerd bij hem aankwamen, was het enige dat hij nog kon mompelen: ‘Dit duurt veel te lang. Voor jullie tien anderen als er geen verbetering komt in dit tempo.’

‘Wij gaan daarnaartoe,’ zei de opzichter en hij wees naar een afgelegen berg aarde midden op het terrein.

‘Die berg is nodig om als fundering te dienen voor het maken van een brug over het Merwedekanaal.’

Daarmee werd deze klus duidelijk voor de hele groep.

‘Dus hiermee zijn wij het komend jaar mee bezig,’ merkte iemand op. Uit de houding van de hele groep kon je merken, dat men redelijk tevreden was met deze klus. Het betekende, dat zij dan in ieder geval in de avond weer naar huis werden gebracht.

Niet zoals zij ooit van anderen hadden gehoord, dat de werklozen in een werkkamp werden gestopt, omdat zij veel te ver van huis werkten. Dan kregen zij zaterdagmiddag en zondag vrij. Gevoelsmatig midden in de late zondagnacht of op de vroege maandagochtend moesten zij zich weer melden bij het verzamelpunt.

Teun den Hartog had aan Hendrik wel eens verteld hoe het toeging in andere werkkampen van de Heidemaatschappij in Nederland.

Dan kreeg men uit een povere gaarkeuken vaak iets ondefinieerbaars te eten. Net voldoende om de krachten niet te verliezen.

Het was zeker geen vetpot. De arme man bleef dan vijf en een halve dag van huis. Sommige echtgenotes vonden dat wel prettig.

Veel werklozen zochten hun heil in drank; zij vervielen in agressiviteit; sloegen hun vrouw en kinderen. De meeste mannen konden niet verwerken dat zij gefaald hadden op de arbeidsmarkt.

Want veel mannen konden niet verwerken, dat zij als tweederangsburgers werden beschouwd; zonder enig vooruitzicht op een betere toekomst; als mislukkingen van deze maatschappij.

Af en toe waren er vechtpartijen in de barakken waar de werklozen soms met acht of tien man sliepen. Men begon zich na een tijdje mateloos te irriteren aan de meest onbenullige dingen.

Vanaf de maandagochtend tot aan de zaterdagmiddag liepen de mannen ongewassen rond in hun vieze kleding.

De penetrante geur stonk diep vanuit hun poriën.

Op maandagavond werden balen stro in de keten gegooid en dan

konden de mannen hun jutezakken vullen, die zij op hun houten britsen legden.

Dat was hun slaapplaats voor die week. Als de temperatuur onder de tien graden daalde, konden zij een paardendecken over hun lichaam leggen. Sommige mannen stalen gewoon een deken van een ander; anderen ruilden hun paardendecken stiekem in een iets beter exemplaar. Dan was het weer vechten geblazen.

De vechtersbazen moesten wel uitkijken, dat zij niet in een onbewaakt ogenblik betrappt werden door hun gehate opzichters.

Dan kon de vechtersbaas zijn boeltje pakken. Hij werd per direct van de werkljst afgehaald. Het betekende een bedroevend einde voor deze arme drommel. Men moest dan leven van een karige uitkering van ongeveer twaalf gulden per week. Een uitkering betekende altijd, dat men ongeveer vier gulden per week minder kreeg dan men verdiende in de werkverschaffing. Met een uitkering was dan gedoemd tot de armenzorg. Een brood kostte twaalf cent; vier kilo aardappelen kostte tien cent. En de huur was vier gulden en vijftig cent per week! Als hij een vroom christelijk mens was, kon hij een beroep doen een beetje ondersteuning van de kerkenzorg.

Opzichter Teun den Hartog vertelde aan Hendrik over het trieste leven in de barakken van deze werkkampen.

‘Het hing af hoeveel mensen werkzaam waren bij het project,’ zei hij. ‘Langdurige projecten, zoals de aanleg van het Amsterdamse Bosplan; de Valleikanaal van wel veertig kilometer lengte tussen de provincie Utrecht en Gelderland; ook het graven van het Lekkanaal; het Goffertpark in Nijmegen hadden soms wel tien of meer barakken,’ vertelde hij aan Hendrik en aan andere geïnteresseerden.

‘Elke barak is verdeeld in zes wooneenheden.’

Terwijl hij dit vertelde, hield hij benadrukkend zijn volle rechterhand en zijn linkerwijsvinger omhoog.

‘Elke wooneenheid bestond uit een woonkamer en uiteraard ook een ruimte om te slapen. Daar werden acht tot tien mensen gehuisvest.’

‘Hoe is de bouwkundige staat van zo’n barak?’ Informeerde een werkloze, die van zijn beroep timmerman was.

‘Moeilijk,’ antwoordde opzichter Teun den Hartog.

‘In principe waren zij allemaal hetzelfde in bouwstijl.’

‘Hoe groot zijn die kamers van zo’n barak?’ Vroeg een eenentwintigjarige jongeman, die het geluk had bij zijn ouders thuis te wonen.

Op het stempellokaal had hij gehoord, dat veel werklozen naar Drenthe werden getransporteerd om daar te werk worden gesteld.

Daar was hij behoorlijk van geschrokken. Hij moest er niet aan denken.

‘Elke kamer is ongeveer drieënhalf bij vijf meter,’ antwoordde Teun den Hartog.

Iedereen schrok van deze beperkte ruimte.

‘Drieënhalf bij vijf meter?’

Teun den Hartog had deze onthutste schrikreactie vaker meegemaakt bij de toehoorders.

‘Slaap je dan met acht mannen in zo een kleine ruimte?’

‘Misschien des te meer een reden hier goed je best te doen,’ zei opzichter Teun den Hartog pedagogisch.

Daarna vertelde hij dat in de andere kamer, de woonkamer, een eettafel stond met acht stoelen. Verder stond in een hoek een klein kachelkje en er was een aanrechtje aanwezig. In het slaapgedeelte stonden acht stapelbedden met strozakken en sommige barakken hadden matrassen.

De werklozen, die naar dergelijke kampen werden gestuurd, vonden het absoluut niet prettig om de hele week, soms wel twee weken achtereen van huis te moeten zijn.

Er was een algemeen gevoel van aan de goden overgeleverd te zijn. Ver weg van huis en haard. Van vrouw en kinderen.

Veel werklozen zochten met hun vrouw en kinderen steun in het geloof door op zondag naar de kerk te gaan.

Men probeerde troost te vinden in het gebed of de preek van de pastoor; de dominee of de voorganger. Zij die wekelijks de mis bijwoonden, kregen soms wat eten toegestopt door de kerkcommissie.

Sterke drank in de kampen was uitdrukkelijk verboden.

Als de werkloze werd betrapt met sterke drank, werd hij zonder pardon naar huis gestuurd. De kampeiding liet de werkloze desolaat aan zijn lot over. De man moest zelf maar uitzoeken hoe hij thuiskwam.

Zelden een enkele keer, als de werkloze rechtschappen berouw toonde, kreeg men soms één laatste kans. Het leven op het kamp bestond alleen maar uit werken en nog eens werken. Tijd voor wat ontspanning werd aan de mannen nauwelijks gegund.

Langer doorwerken in de avonduren van die week betekende een hogere productie dan was gepland. Dan kreeg men iets meer uitkering. Maar dan nog werd niet altijd de verwachte productie gehaald.

Er was vaak een onderlinge strijd tussen de werkploegen.

De ene ploeg bestond uit boerenarbeiders, die gewend waren op het land te werken; de andere ploeg bestond weer uit mannen, die altijd een baantje op kantoor hadden gehad.

De werklozen kregen zelf een paar gulden om extra voedsel te kopen, zoals brood. De rest van het geld werd door het steunkantoor aan het einde van de week uitbetaald aan de werkloze. Vooral moeder de vrouw hoopte dat zij en haar kinderen behoed werden, dat de man niet zijn toevlucht zocht in de alles kapotmakende drank.

‘En een tonnetje?’ Vroeg de jongeman terwijl hij in zijn neus kneep. ‘Die poepdoos staat gelukkig niet dicht bij de barakken,’ zei de opzichter.

Hij vertelde, dat de poepdoos bewust verder was geplaatst om de meurende stankoverlast in de barakken weg te houden. Alleen tijdens de diepe, donkere nachten liet men ongegeneerd gassen en stank de vrije loop.

Als men toch in de nacht naar het tonnetje moest, dan moest men een aardig stukje lopen. In het pikdonker zag men niet altijd waar men liep.

‘De kampleiding heeft bewust besloten om elke werkploeg een eigen poepdoos te geven,’ vervolgde de opzichter zijn verhaal.

‘Tedere werkploeg krijgt hetzelfde nummer van de poepdoos als van zijn barak, zodat er geen onduidelijkheid kon ontstaan waar men gaat zitten.’

Verder werd verteld, dat de tonnetjes regelmatig opgehaald werden. En dat in de zomer dit vaker gebeurde dan in de winterperiode.

In grote werkkampen was er altijd een aparte barak voor de leiding.

Deze was over het algemeen wel luxer ingericht dan de barakken waar de werklozen hun nachtrust moesten opzoeken. In die barak was een kleine ruimte ingericht als ziekenzaaltje en er stond een fornuis voor de kok om het eten te koken. Onder het fornuis werden stoeptegels gelegd om brand te voorkomen. Ten slotte stond er een grote schuur, waar de kruiwagens, de schoppen en ander materiaal werden opgeborgen.

De barakken waren gebouwd op houten palen, die door twee mannen met een groot houten heiblok handmatig de grond in werden geramd. Natuurlijk had men ook gebruik kunnen maken van een heimachine, maar in het kader van de werkverschaffing moesten alle werkzaamheden zoveel mogelijk handmatig worden uitgevoerd.

Dan tilden twee mannen dagenlang een houten blok op met aan beide zijden een handvat en zij sloegen hiermee boven op de kop van de heipaal.

Als zij eenmaal een fundering hadden gemaakt, werd daar bovenop horizontale balken geplaatst. Zo kon men uiteindelijk een barak opbouwen met een ruimte voor slapen en een verblijfsruimte.

Bij hele grote werkkampen was ook een aparte barak bestemd voor de kok, die voor het avondeten moest zorgen. De kok had de beschikking over twee of drie fornuizen en meestal werden die gestookt op eierkolen en houtblokken. De barak voor de kok had alleen maar stoeptegels.

Als het tijd was voor het avondeten, moesten de werklozen in een lange rij wachten voor de vreetschuur, zoals zij deze barak hadden genoemd.

Het deed sommige mannen denken aan de tijd van vroeger, toen zij in militaire dienst zaten. In hun ogen was dat een heel andere tijd.

In hun diensttijd waren zij nog jong en zij probeerden onder afgestompte en in hun ogen nutteloze oefeningen onderuit te komen.

Tijdens hun veldoefeningen probeerden zij met een beetje mazzel er tussenuit te knijpen. Dan lagen zij die middag ergens op de heide te genieten van een heerlijk zonnetje. Dat was nog eens een sport.

Ze konden hooguit van de sergeant op hun falie krijgen en als ze het echt te bont hadden gemaakt, moesten zij op rapport CC.

In dienst stonden ze dan in een lange rij met een ijzeren bord, verdeeld in drie vakken voor de koks. Die kletterden dan een soort stampot op hun bord, dat leek op aardappelen en wat groenvoer en op het andere vakje lag iets wat vlees moest voorstellen.

Meestal moest dat een stuk spek met zwoerd verbeelden. De soep werd in een mok gegoten met een gietijzeren pollepel. Nou ja, soep? Het was lauwwarm met verdwaalde brokjes koolraap. Of iets wat erop leek.

Hendrik was gelukkig nooit in militaire dienst geweest.

Hij was uitgeloot.

Het was februari 1897.

Al dagen liep Hendrik zenuwachtig heen en weer op zijn werk.

Hij was in die tijd wisselwachter bij de spoorwegen in Wadenoijen.

Zijn moeder was bang, dat hij door de zenuwen een fout zou maken bij zijn werk. Want stel eens voor dat hij de wissel verkeerd zou omzetten. Dan was een ramp niet te overzien.

‘Ik zal zondag een kaarsje voor je opsteken in de kerk, jochie,’ had zijn moeder hem beloofd.

Aan de pastoor had zij gevraagd of hij in zijn gebed God wilde vragen of Hendrik uitgeloot zou worden.

‘Ik zal in mijn gebeden aan uw zoon denken,’ had de pastoor haar gerustgesteld.

Zijn moeder had bij het Mariabeeld op haar knieën Weesgegroetjes gebeden. Op gegeven moment had de kapelaan na het Rozenhoedje van zaterdagavond haar opgemerkt en op haar schouder getikt.

Hij had gezegd: ‘Mevrouw Van Emmerik, gaat u maar rustig naar uw huis. De Heilige Maria zal uw gebed verhoren.’

Dit antwoord drong niet door tot de moeder van Hendrik.

Zij keek alleen maar naar het Mariabeeld en op het moment dat de kapelaan deze woorden had gesproken, leek het net alsof Maria naar haar glimlachte.

Zij was in hemelse gedachten naar huis teruggekeerd.

Als Maria naar haar had geglimlacht, dan kwam het goed.

Op de bewuste dag in het voorjaar van 1897 stond een grote groep jongemannen bloednerveus als ijsberen te drentelen voor het stadhuis van Wadenoijen. Hun namen waren ingeschreven in het militieregister toen zij nog maar achttien jaar waren. Toen waren zij nog uitgelaten en zij maakten onderling grapjes en zij spraken over de meisjes van het dorp. Twee jongens, die verkering hadden, werden uitgehoord over hoe het eraan toe ging.

Het leverde veel jolijt op. Maar nu was het serieus. Er werd nu bepaald of zij verder konden met hun werk en dat zij voor thuis een welkome bron van inkomsten betekenden. Of er werd nu bepaald, dat zij een eeuwigheid van huis zouden zijn.

De moeders van de soldaten waren niet alleen ongerust, omdat hun zonen zo lang van huis waren. Zij maakten nog veel meer zorgen over het soldatenleven buiten de kazerne. Buiten de kazerne jaagden publieke vrouwen en perverse meiden in kroegen op de onbevleete en kuisde zieltjes van hun jonge zonen.

Een poel van verderf; een Sodom en Gomorra, terwijl zij toch thuis netjes opgevoed waren. Zij hadden hun moeders gezworen trouw naar de kerk te gaan. Maar eenmaal in de volle grijpgrage handen van een hoerige vrouw, waren zij met hun gedachten totaal ergens anders. De fase van een jonge verlegen knaap was definitief voorbij. Zij werden ingewijd in het bizar leven van vleeselijke lusten en veel drank.

Drank speelde nu ook een belangrijke rol bij de loting.

Het leek net een jaarlijks kermisgebeuren. Normaal gesproken vond men dronkenschap verschrikkelijk, maar op de dag van de loting was het een geaccepteerd iets. Het doorbrak de dagelijkse sleur.

Hoe meer lotelingen, hoe meer de drank een voorname rol ging spelen op deze bijzondere dag. Het leek een moment, dat een jonge knaap veranderde in een volwassen man. Althans als hij uitgeloot werd.

De loting ging via een lotingstommel.

Dat was een cilindrisch gevormde trommel van hout en messing.

De vlakke zijden van de trommel waren van glas en aan één kant zat een messing handvat, waarmee de trommel kon worden gedraaid. Op het ronde vlak was een messing luik. Als de militiecommissaris dat luik openschoof, kon de loteling zijn nabije toekomst bepalen door een lootje te trekken.

De trommel stond op een houten onderstel.

De lootjes werden secuur gecontroleerd en door de militiecommissaris geparafeerd om misstanden te voorkomen. Als er gesjoemeld werd, dan moest de hele loting opnieuw.

Had men een hoog nummer, dan was het feest.

De loteling kon dan zijn geluk niet op. Een hoog nummer betekende feestvreugde, omdat men niet in militaire dienst hoefde.

Zo goed als alle opgewonden lotelingen waren dronken.

De een van puur verdriet, dat hij ingeloot was. De ander uit pure blijdschap, dat hij niet werd opgeroepen. Maar wat de uitslag ook was, de drank vloeide rijkelijk en vaak ontaardde dit moment in scheldpartijen en vernielzucht.

‘Maar ach,’ zeiden de dorpsbewoners. ‘Het hoort bij het jaarlijks ritueel.’

‘Negentien!’

‘Ik heb nummer negentien,’ riep Hendrik van Emmerik luidkeels naar de massa die voor het stadhuis stond.

De moeder van Hendrik begon spontaan te wenen van blijdschap.

Haar gebed bij het Heilige Mariabeeld was verhoord.

Hendrik hoefde nu niet naar een kazerne ergens heel ver weg; ver weg van haar bewoonde wereld, die Wadenoijen heette.

Trots hield Hendrik het papiertje omhoog, waar nummertje negentien op stond geschreven met de paraaf van de militiecommissaris. Alsof hij iedereen wilde overtuigen, dat hij gelijk had bleef hij maar zwaaien met het papiertje.

In een oogwenk zag Hendrik zijn liefhebbende moeder en hij liep regelrecht naar haar toe zonder acht te slaan, welke omstanders hij opzij duwde. Hij omhelsde haar.

Zijn moeder kuste hem, zoals zij hem ook als peuter had gekust.

‘Kijk moeder, ik heb nummer negentien,’ herhaalde hij weer.

Zijn moeder keek naar hem. Zij keek tegen hem op en zag door haar tranen de contouren van haar overleden man. De vader van Hendrik, die op zeer jonge leeftijd van veertig jaar was overleden.

Haar zoon Hendrik leek op zijn vader; zo stoer en zo stevig.

‘Wat fijn, dat mijn gebed is verhoord,’ fluisterde zij hem toe.

‘Ik ga straks naar de kerk om de Heilige Maria te danken, want ik heb aan Haar gevraagd, dat je uitgeloot zou worden. En ziet, de Heilige Maria heeft jou nummer negentien geschonken.’

Hendrik leefde in een roes; een bedwelming van blijdschap.

Ineens kwam hij tot zijn positieven. Zijn vrienden waren nog in het stadhuis. Alfabetisch was hij een van de eersten die was opgeroepen.

Als bijna de laatste in de rij zag hij zijn collega Drikus met klamme handen naar voren stappen. De militiecommissaris zei, dat hij een briefje moest pakken uit de trommel. Iedereen zag nu, dat de rechterhand van Drikus trilde als een rietje. Deze Drikus Vermazen was in zijn ogen altijd een koude kikker geweest, bijna zeker van zichzelf. Dat bracht zijn functie als wisselwachter met zich mee. Hij was net als Hendrik ook wisselwachter. Altijd alert blijven; altijd in de gaten blijven houden wat mogelijk kon gebeuren op het spoor.

Zijn vriend Drikus Vermazen moest nog verschijnen voor de norske militiecommissaris. Exact op hetzelfde moment, dat zijn vriend Hendrik van Emmerik in juichstemming de lange rij passeerde, bekwam Drikus Vermazen plotsklaps een angstig voor gevoel.

Hij trok nummer vijf. Zijn voeten zakten dwars door de houten vloer van het stadhuis. Alsof zijn keel werd dichtgeknepen las hij stamelend nummer vijf op het briefje. Hij zakte door de grond.

Het was voor hem onmogelijk ook maar één stap te verzetten.

Hij was ingeloot!

De gedelegeerde ambtenaar van de gemeente Wadenoijen wees echter de militiecommissaris op een brief en deze nam de moeite om die brief te lezen.

‘Oh jongeman Drikus Vermazen,’ zei de militiecommissaris met een streng klinkende militaire stem.

‘Ik lees hier, dat je in aanmerking komt voor broederdienst.’

Het drong nog niet door bij Drikus Vermazen. Hij had toch nummer vijf. En nummer vijf betekende toch dat hij ingeloot was? De militiecommissaris vertelde Drikus dat hij niet in dienst hoefde. Hij had nu genoeg jongemannen kunnen rekruteren. Maar Drikus Vermazen kon het nog steeds niet bevatten. Twee jaar geleden moest hij zich ook melden bij de burgemeester van Wadenoijen en die had hem verteld, dat hij in dienst zou moeten. 'Ik heb jouw oudste broer Hubert in 1886 ingeschreven in het militieregister en ik weet nog heel goed, dat hij in de maand mei 1887 was ingeloot,' had de burgemeester hem gezegd. Nou dat kon Drikus nog heel goed herinneren. Zijn broer had zwaar de pest erin. Maar hij had geen geld om een remplaçant te vragen. Hij had echt geen zeshonderd gulden in een ouwe sok om iemand anders te vragen, die zijn plaats in wilde nemen. Zijn een na oudste broer Bart, had wel alle geluk van de wereld. Die had nummer elf uit de trommel getrokken. Hij was door het dolle heen toen de militiecommissaris zei, dat hij definitief uitgeloot was. 'Jongeman Drikus Vermazen, je bent vandaag definitief uitgeloot op basis van broederdienst,' zei de militiecommissaris en hij ondertekende de brief die de ambtenaar hem had laten lezen. Nog steeds drong het niet door bij Drikus en ging schoorvoetend en in volle onzekerheid naar de uitgang van het stadhuis. Hendrik zag hem staan in de deuropening. Nog steeds vertwijfeld stond hij daar met het verfrommeld papiertje in zijn hand. Ontroostbaar en ten einde raad stond hij daar als een zoutzak. Hendrik holde de zes treden op van het stadhuis en vroeg: 'En?' Drikus duwde het papiertje in handen van Hendrik, die het onheilbericht openvouwde. 'Je hoeft niet,' schreeuwde Hendrik verheugd. 'Evert, hier staat echt zwart op wit, dat je door broederdienst niet in militaire dienst hoeft.' Nog steeds drong deze tijding niet door bij Drikus Vermazen. Maar omdat hij een grote glimlach ontwaarde bij Hendrik, begreep Drikus, dat het echt serieus was.

Een juichstemming klonk bij de familieleden van Drikus Vermazen. Ook zijn verloofde Teuntje van der Heiden was zielsblij. Zij viel hem dolgelukkig om zijn hals. Binnen twee jaar, op twintig januari 1899, gaven zij voor de ambtenaar van de Burgerlijke Stand elkaar het jawoord.

Bij zijn beste vriend Evert was ook sprake van een feeststemming, omdat hij niet in dienst hoefde. Maar dat was bij iedereen eigenlijk allang bekend.

Evert van Beek was namelijk klein van stuk.

‘Kleintje,’ werd hij altijd door zijn vrienden plagend genoemd.

Zijn vrienden stonden altijd voor hem klaar. Evert was hun vriend!

Twee jaar geleden had de burgemeester van Wadenoijen tegen Evert gezegd, toen hij was opgeroepen om zich te laten inschrijven in het militieregister: ‘Evert, als je niet meer groeit de komende twee jaren, dan word je zeker afgekeurd omdat je klein van stuk bent.’

Dat bleek ook.

Zodra de naam Evert van Beek werd opgeroepen door een sergentsmajoor, had de militiecommissaris zijn antwoord klaar.

‘Jongeman Evert van Beek, je bent ver onder de maat,’ luidde zijn conclusie.

Zelfs zonder Evert na te meten had de militiecommissaris zijn bindend oordeel op het formulier geschreven.

Timmerman Evert van Beek moest voor de formaliteit ook een lotnummer trekken uit de trommel. Nummer vijftien had hij getrokken uit de trommel. Dus hij zou ook door dat hoge nummer zijn vrijgesteld van militaire dienst.

Zijn vriendinnetje Willemien van Mameren stond hem op te wachten beneden aan de trap van het stadhuis. Zij had aan zijn brede glimlach gezien, dat hij inderdaad niet in militaire dienst hoefde.

En door het luide gelach door de vele omstanders wist iedereen allang dat Evert niet in dienst hoefde op te komen.

In augustus 1902 trouwde het verliefde stel in Wadenoijen.

Die avond en nacht in februari 1897 waren Hendrik van Emmerik, Drikus Vermazen en Evert van Beek zo dronken als een balletje.

Dan had de jongste en enige broertje van Hendrik pech. Hannus moest zich in 1899 melden bij de militiecommissaris. Wederom had zijn moeder intens gebeden bij de Heilige Maria. Zij had kaarsjes opgestoken bij het Mariabeeld. Weer smeekte zij om Gods zegen.

Zij had al zoveel verdriet mee moeten maken. Nu zou haar zoontje Hannus van haar worden afgenomen. Ver weg van haar beschermende geborgenheid. Haar vader, Frans Staal, was in het jaar 1828 in militaire dienst geweest. Hij had wel eens verteld, dat hij gelegerd van het regiment Lansiers.

Hij was in haar ogen altijd een grote, sterke man geweest.

Haar vader was tot aan zijn dood wagenmaker van beroep geweest in de gemeente Driebergen. Hij overleed op acht oktober 1859.

Als hij thuiskwam, zette hij altijd zijn kleppet op haar hoofd toen zij nog een peuter was. Ach, dat vond zij altijd zo prachtig.

Wat was zij altijd trots geweest op haar vader.

Zij had hem altijd bewonderd als zij met hem elke zondagochtend hand in hand naar de kerk wandelden om de gezongen hoogmis bij te wonen.

Hendrik had zijn opa Staal, de vader van zijn moeder, nooit gekend.

Zijn opa was helaas op vijftigjarige leeftijd overleden in Houten.

Mistroostig onderging zijn moeder haar lotsbestemming toen zij op die kwade ochtend in februari 1899 haar jongste zoon Hannus triest de trap van het stadhuis af zag komen.

Het lotnummer drie betekende dat hij niet werd vrijgesteld.

Hij kreeg van de militiecommissaris te horen, dat hij zich op negen maart 1899 moest melden voor vertrek naar een of andere legerplaats.

Hij had nog gevraagd, waar hij gelegerd zou worden.

‘Dat merk je negen maart wel,’ was het antwoord kortaf van de sergeant.

Daar moest Hannus het mee doen. Die avond en nacht was Hannus dronken. Hij was nog nooit zo dronken geweest.